

Stephane COURTOIS, *Comunism și totalitarism*, București, Polirom, 2011, 278 p.

Istoricul noțiunii de totalitarism pare să însemne însăși istoria ideologiei post-belice¹⁹. Dacă inițial aceasta a fost uzitată în descrierea exclusivă a fascismului și nazismului²⁰, treptat trăsăturile totalitariste ale Germaniei lui Hitler au fost alăturate statului sovietic condus de Stalin într-un mod în care critica îndreptată până nu de mult împotriva inamicilor să fie aplicabilă și foștilor aliați. Similaritățile dintre Germania nazistă și Rusia stalinistă au fost așadar generalizate și analizate sub ceea ce avea să devină paradigma totalitară, consacrată odată cu apariția faimoasei sinteze a Hannei Arendt²¹, a lucrărilor lui Zbigniew Brzezinski și Carl G. Friedrich²² și, nu în ultimul rând, datorită literaturii distopice a lui George Orwell²³. Concepute în penumbra celui de-Al Doilea Război Mondial și implicite în timpul războiului rece, ineluctabil marcate de aceste conflicte, modelele teoretice clasice ale interpretării totalitare²⁴, considerate acum prea rigide (Brzezinski și Friedrich), ori subiectiv-filosofice și prea eseistice (Arendt), au avut un impact considerabil în modul de abordare a comunismului ca și realitate politică a secolului XX²⁵. Cunosând la finalul anilor '70 o perioadă de puternică contestare

¹⁹ Vezi David Miller, coord., *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, București, Humanitas, 2006, p. 756-758.

²⁰ Fiind un termen modern, el apare pentru prima dată în dezbaterile din Italia anilor '20, unde a fost popularizat de presa democratică de cercurile catolice, și mai apoi preluat în discursul politic pentru a fi exaltate proiectele statului fascist. În accepțiunea germană, de *total* și *totalitar*, adjectivul a caracterizat inițial modul în care statele au reușit să își mobilizeze societățile în timpul primei conflagrații mondiale pentru ca, spre sfârșitul anilor '30, să fie folosit în principal de intelectuali germani antinaziști spre a incrimina regimul hitlerist. Departe de recunoașterea sa postbelică, calificativul este aparent neglijat de lumea academică anglo-saxonă, fiind popularizat totuși încă din timpul războiului, dar cu aproape exclusivă atenție acordată Germaniei naziste. Pentru istoria interbelică a termenului, vezi Michael Halberstam, *Totalitarianism and the Modern Conception of Politics*, New Haven, Yale University Press, 1999, François Furet, *Le Passé d'une illusion (essai sur l'idée communiste au XX-e siècle)*, Paris, Editions Robert Laffont, 1995.

²¹ Hannah Arendt, *The origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace&World, Inc. 1968 (prima dată publicat în 1951).

²² Un rol similar demersului arendtian, de consolidare teoretică a totalitarismului și totodată cu un impact unic și paradigmatic în stabilirea tipului de abordare a problematicei stalinismului, a mai avut efortul comun al celor doi politologi americani, parte a centrul de studii rusești de la Harvard, expresia și „miezul” școlii totalitare americane. Vezi Michael Geyer: *Introducción-After totalitarianism, Nazism and Stalinism compared* în Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds.) *Beyond Totalitarianism, Nazism and Stalinism compared*, New York, Cambridge Univ. Press, 2009, p. 1-37, și Zbigniew Brzezinski și Carl G. Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Boston, Harvard University Press, 1965.

²³ Puternic influențat de Evghenii Zamiatin, autor al romanului *Noi*, astăzi prea puțin amintit în discuțiile legate de literatura anti-totalitară, George Orwell a reușit prin *O mie nouă sute optzeci și patru* și *Ferma Animalelor*, mult înaintea Hannei Arendt, să depisteze principalele elemente ale funcționării unui *sistem totalitar*: colectivismul oligarhic, partidul unic și infailibil, ideologia monolitică și maniheică, determinism și teroare, oferind, așa cum observa Vladimir Tismăneanu în prefața la *O mie nouă sute optzeci și patru* ceea ce sociologii denumesc *tipul ideal* al societății totalitare. Vezi introducerea la *Noaptea totalitară*, și prefața la *O mie nouă sute optzeci și patru*, București, Polirom, 2002.

²⁴ Pe lângă Arendt, Brzezinski, Friedrich ori Orwell, pot fi desigur menționați și o serie de alți cercetători cu un rol fundamental în consolidarea acestei paradigme. Mai amintim aici doar pe Raymond Aron, pentru care totalitarismul însemna un regim cu partid unic, înarmat cu o ideologie ce îi conferea autoritatea absolută, cu un monopol dublu (monopolul mijloacelor de producție și al mijloacelor de convingere/persuasiune) și cu teroarea înrădăcinată atât în ideologie, cât și în aparatul polițienesc represiv. Vezi, Raymond Aron, *Democracy and Totalitarianism*, New York, Praeger, 1965, p. 213.

²⁵ Dacă inițial fusese folosit pentru a caracteriza fascismul și mai apoi a devenit instrumentul preferat în analiza comparativă a formelor extreme, autoritare, de dreapta și stânga, noțiunea de totalitarism a fost aproape exclusiv uzitată ulterior în caracterizarea comunismului, fie el european, asiatic ori sud-american. Vezi David Miller, *op. cit.*, Michael Halberstam, *op. cit.*, François Furet, *op. cit.*

academică²⁶, studiul totalitarismului a căpătat odată cu dispariția sistemelor de tip comunist din Europa Central-Răsăriteană și sfârșitul războiului rece o nouă amploare, conceptul și teoriile aferente cunoscând o etapă distinctă de cercetare. Motivată sau nu ideologic, această renaștere este pentru autori ca Michael Geyer o preocupare vizibilă în primul rând în cercurile intelectuale franceze care își exprimă astfel intenția de exorcizare a marxismului „târziu” ce se manifestă în rândul intelectualității lor, numindu-l printre alții și pe Stephane Courtois ca reprezentant al acestei inițiative²⁷.

Cunoscut datorită controverselor intens mediatizate din jurul *Cărții negre a comunismului*²⁸, istoricul francez relansează în *Comunism și totalitarism* o mai veche discuție din lumea academică franceză ce orbitează în jurul soluționării blocajului dezbaterii despre comunism. În acest sens, ultimul său volum reunește o serie de articole, comunicări, recenzii sau studii publicate anterior, în care este propusă o perspectivă nouă asupra originii și evoluției totalitarismului, aparent în opoziție cu tezele paradigmatiche inițiale. Responsabilizându-l pe Lenin, Courtois regăsește originile totalitarismului nu în stalinism, ci într-o serie de elemente proto-totalitare (revoluția franceză, gânditorii revoluționari ruși), coagulate de liderul bolșevic. Distanțându-se de perspectiva arendtiană, el îl prezintă pe Lenin drept creator al mișcării totalitare devenit partid-stat (totalitar) după 1917 (Partea Întâi – *Lenin inventatorul totalitarismului*), dar, similar cu clasificările anterioare²⁹, identifică elementele fundamentale ale fenomenului în ideologie, principiul partidului unic, teroarea (în masă) și monopolul distribuției. În ceea ce-l privește pe Stalin și rolul său în sistemul pus la punct de Lenin, prin reușita în stabilizarea și exportarea totalitarismului, este totuși văzut ca și „cel mai important om politic al secolului XX”, (pag. 87). Deloc surprinzător, partea a doua (*Stalin sau victoria totalitarismului*) se bazează în principal pe analiza sistemică și instituțională, pe extensia controlului statului asupra mai multor zone ale societății, pe cultul personalității, represiune și îndeosebi pe teroare. Premisa interpretării perioadei 1945-1953 este chestionabilă, autorul bazându-se pe un aparent consens istoriografic în tratarea „totalitară” a fazei staliniste a regimului sovietic, aspect puțin probabil, dacă se ține cont obiectiv de eterogenitatea, diversitatea și contradicția care definesc abordările post-1991 ale subiectului.³⁰

Pornind de la atari considerații regimul stalinist este definit în text prin trei tipuri de monopoluri: politic (fundamental), monopolul gândirii și monopolul economic, completate, în menținerea puterii, de

²⁶ Dezbaterea, care a durat până spre sfârșitul anilor '80, a avut loc cu precădere în spațiul academic anglo-saxon și i-a opus pe adepții paradigmei totalitare și cei ai „revizionismului” istoriografic și a implicat o contestare bidimensională, la nivel politic și disciplinar a curentului totalitarist (istorie socială vs. științele politice) prin reproșul adus influenței ideologice a războiului rece, simultan cu critica preponderanței modelelor de cercetare specifice științelor politice. Pentru revizionişti, URSS avea o istorie socială, încă neprezentată, chestiunile legate de gradul și natura suportului popular, natura și cauza exceselor regimului devenind astfel întrebări esențiale ale studiilor ce își propuneau să scrie istorie socială a regimului stalinist, „the history from below”. Cel mai important reprezentant al acestui curent istoriografic a fost fără îndoială Sheila Fitzpatrick. Vezi Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995, pp. 1-13.; Sheila Fitzpatrick (edit.), *Stalinism, New Directions*, London and New York, Routledge, 2000.

²⁷ Michael Geyer, *Introduktion - After totalitarianism, Nazism and Stalinism compared*, în Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds.), *op. cit.*, p. 10.

²⁸ Stephane Courtois, *Carte neagră a comunismului*, București, Edit. Humanitas, 1998.

²⁹ Filtrat prin demersul arendtian, totalitarismul era legat și definit de majoritatea studiilor postbelice de o *ideologie totalitaristă*, la care se presupune că aderă toți indivizii, de *statul-partid unic*, condus de un dictator și organizat pe baza unei ierarhii stricte, de *hegemonia poliției secrete*, *teroarea*, *planificarea vieții economice* și de *monopolul cultural*.

³⁰ Ipoteza totalitaristă a statului sovietic este, dacă nu contestată, tot mai des evitată în majoritatea studiilor actuale, vezi Michael Beyer și Sheila Fitzpatrick (eds.), *op. cit.*; Sheila Fitzpatrick, *Stalinism, New Directions*, London and New York, Routledge, 2000; Lavinia Stan, *The American Debate over Totalitarianism: Terror*, „Arhivele Totalitarismului”, Anul III, nr. 1/1995; Victoria Isabela Corduneanu, *Noi metodologii și tematici de cercetare a istoriei totalitarismului*, „Arhivele Totalitarismului”, IX, nr. 30-31, 1-2, 2001.

binomul propagandă-represiune. Definiția este apoi extinsă la nivel sistemic, comunismul mondial fiind împărțit în trei sub-sisteme, al partidelor comuniste, al partidelor-stat comuniste și al alianțelor (p. 124), cu U.R.S.S. și partidul bolșevic, centru și motor al constructului (*Sistemul comunist mondial, criteriu de evaluare al totalitarismului*). Spre deosebire de interpretările și metaforele tradiționale, sovietizare³¹ și neo-imperialism rusesc³², expansiunea/impunerea după 1948 a modelelor sovietice este exprimată printr-o dominație (sovietică) totalitară extrateritorială, resimțită datorită aplicării unui totalitarism de mare intensitate.

În acest punct al interpretării (sub-capitolul despre destalinizare, decomunizare, detotalizare), este sesizabilă o oarecare confuzie conceptuală, mai ales când sunt folosite sintagmele de totalitarism de mare și mică intensitate, respectiv când sunt identificate două destalinizări. Mai precis, admitând existența unei schimbări după 1953 în istoria U.R.S.S. și în cea europeană, Stéphane Courtois consideră acest moment o trecere spre ipostază totalitaristă de mai mică intensitate, caracterizată de o resemnare a populației în „suportarea regimului” (pag. 129), asumată în schimbul unei scăderi a nivelului terorii și al slăbirii mobilizării și îndoctrînării. Cu toate acestea, sistemul total a continuat să fie activ până la a doua destalinizare, premergătoare de altfel prăbușirii sistemului. Argumentul persistenței totalitarismului de mică intensitate se regăsește în opinia semnatarului, în aplicarea cu succes a metodei profilactice de către instituțiile care anterior asiguraseră victoria/esența puterii lui Stalin: partidul, poliția politică, armata.

Ipotezele și argumentația propuse creează deseori în text impresia unei analize incomplete, a unei chestionări insuficient asumate a conceptelor și categoriilor folosite în reconstrucția trecutului comunist. Senzația este resimțită în partea a treia a volumului (*Comunism, crimă împotriva umanității, genocid*), unde în lipsa unei detașări față de luptele ideologice și polemicile istoriografice ale secolului trecut, este dezbătut caracterul criminal și genocidar al comunismului. Subiectul nu este unul nou nici pentru autor, nici în dezbaterile academice ori publică, caracterul de protest moral al lucrării³³ determinând inevitabil orientarea istoriei comunismului/totalitarismului aproape exclusiv pe critica discursului ideologic și a politicilor patentate de statul/statele comuniste. Influența acestei opțiuni este evidentă și în descrierea perspectivei contemporane a democrațiilor occidentale privind comunismul, a Europei de Est (atenție specială acordată României prin capitolul alocat memorialului de la Sighet), și, nu în ultimul rând, Rusiei lui Putin (*Manipularea istoriei: continuarea unei practici sovietice*). Singurele momente în care Stéphane Courtois tratează diferit tematica aleasă, adică și dinspre societate, presupus „masificată și atomizată”, sunt cele în care sunt prezentate/recenzate lucrările ce au ca obiect al cercetării jurnale intime ale cetățenilor sovietici. Merită menționată în acest sens recenzia volumului semnat de Jochen Hellbeck unde, deși descriptiv, Stéphane Courtois reușește să surprindă tezele cărții ce orbitează în jurul modului în care cetățenii statului sovietic devin participanți ai stalinismului, alocând energie voluntar și involuntar, în cultivarea valorilor sovietice și în „făurirea eului revoluționar”³⁴.

În concluzie, se poate afirma că volumul semnat de Stéphane Courtois demonstrează în primul rând că vechile și clasicele formule de analiză a comunismului prin instrumentele teoriilor totalitarismului s-au complicat, dând naștere unui nou val interpretativ „post-totalitar”, care nu ezită a-și aprecia (dar și contesta) predecesorii. Diferența față de etapele anterioare este sesizabilă pe mai multe paliere. În primul rând, războiul rece e de mult încheiat, iar inamicul lumii democratice devine

³¹ Vezi E.A. Rees, *Theories of Sovietization*, în Balázs Apór, Péter Apór și E.A. Rees (eds.), *The sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the post-war period*, Washington, DC, New Academia Publishing, 2008.

³² Andrew C. Janos, *East Central Europe in the Modern World, the Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*, Stanford, Stanford University Press, 2000.

³³ Acest aspect poate fi ilustrat în multe părți ale volumului. Vezi întrebările cheie ale subcapitolul *Istorie și memorie* (pag. 158).

³⁴ În *Revolution on my mind*, istoricul propune o analiză a gândurilor a patru personaje, arătând pe rând tensiunea interioară și evoluția raportării lor la realitatea politică ce îi înconjură. Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Harvard University Press, 2006.

obiect de studiu, implicațiile ideologice aferente, deși actuale, fiind sesizabil diminuate. În al doilea rând, și poate cel mai important, așa cum subliniază și S. Courtois (Cap. XX. *Istoria Comunismului: Revoluția documentară*), arhivele sovietice vor fi de acum înainte accesibile cercetării. Al treilea factor îl constituie apariția unor noi mărturii oferite de statele Europei Central Răsăritene, cu o viziune proprie asupra trecutului comunist, care împreună cu elementele enunțate s-au concretizat în eforturi interpretative, ce sunt adeseori contradictorii, dar care reflectă procesul actual de circumscriere a temelor într-un spațiu intelectual mai larg și mai bogat în informații istorice.

Grigore Moldovan

Hans Erich BÖDEKER (Hrs.), *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte* (Istoria conceptuală, istoria discursului, istoria metaforei), Göttingen, Wallstein Verlag, 2002.

Pentru familiarizarea cititorului român cu preocupările istoriografiei universale de astăzi am în vedere prezentarea și interpretarea volumului intitulat *Istorie conceptuală, istoria discursului, istoria metaforelor* (Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte), al cărui editor este profesorul și istoricul Hans Erich Bödeker.

Volumul își propune să clarifice metoda și obiectivele istoriei conceptuale. El cuprinde interpretări ale semanticii istorice (germ. historische Semantik) în culturile germană, franceză și anglo-americană³⁵. Editat în seria *Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft*, volumul reunește contribuțiile mai multor autori cu direcții de cercetare diferite. Ele pot fi grupate în domeniile: Begriffsgeschichte (Reinhart Koselleck, Hans Erich Bödeker, Ulrich Ricken), analiza discursului (Jacques Guilhaumou și Mark Bevir) și istoria metaforelor (Rüdiger Zill și Lutz Danneberg).

În studiul introductiv, *Manifestări ale semanticii istorice în științele istorice* (Ausprägungen der historischen Semantik in den historischen Kulturwissenschaften), Hans Erich Bödeker semnalează insuficiența schimbului de idei dintre cele trei orientări care au cunoscut din motive, uneori subiective, o evoluție independentă. El descrie, pe scurt, ce înseamnă cele trei variante și care sunt plusurile și minusurile lor. Hans Erich Bödeker susține că în Occident, în anii '60 ai secolului trecut, era necesară o înnoire a vechii istorii a ideilor în direcția unui mai mare accent pus pe contextualizarea textelor cercetate, pe conștientizarea importanței limbii, a conceptelor și a câmpurilor lexicale în analiza istorică³⁶. Interesul asupra formării și evoluției sensului termenilor cu care limbajele operează a dus la dezvoltarea semanticii istorice și, în cadrul acesteia, a istoriei conceptuale.

Istoricul german este convins că o istorie a metaforelor ar extinde semnificativ aria de cuprindere a istoriei conceptuale. El consideră că, asemenea conceptelor, metaforele sunt puternic dependente de context, ele nu pot fi definite, ci doar interpretate, fiind deopotrivă contestate și controversate. O istorie a metaforelor ar fi complementară istoriei conceptelor. Ea este necesară pentru înțelegerea teoriei politice. Metaforele trebuie analizate în calitate de categorii interpretative și principiu constitutiv al vorbirii și gândirii, și nu ca figuri de stil ale retoricii sau literaturii³⁷.

În cea de a doua contribuție, *Reflecții cu privire la istoria conceptuală ca metodă* (Reflexionen über Begriffsgeschichte als Methode), Hans Erich Bödeker se concentrează asupra diferenței dintre concept și cuvânt, sens, concept de bază, critica surselor. El își începe studiul cu definiția istoriei conceptuale formulată de Reinhart Koselleck, care o considera „un demers istoriografic, o istorie a

³⁵ *Semantica istorică* denumește generic direcțiile diferite ale noii orientări a cercetării istorice din spațiul francez, anglo-american și german. *Begriffsgeschichte* în Germania, *analyse des discours* în Franța, *intellectual history* sau *history of political thinking* în spațiul anglo-saxon sunt, potrivit lui Hans Erich Bödeker, variante ale semanticii istorice ce au cunoscut o dezvoltare independentă.

³⁶ Cf. Hans Erich Bödeker, *Manifestări ale semanticii istorice în științele istorice* (Ausprägungen der historischen Semantik in den historischen Kulturwissenschaften), în Hans Erich Bödeker (ed.), *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2002, p. 10.

³⁷ *Ibidem*, p. 24.